

Joanna Wygnańska*

POSZUKIWANIE BIOGRAFICZNEGO SENSU PO UPADKU NIEMIECKIEJ REPUBLIKI DEMOKRATYCZNEJ PRZYPADEK HELGI KUSKE

Abstrakt. Artykuł skupia się na analizie autobiograficznego wywiadu narracyjnego z Helgą Kuske. Narratorka, urodzona w powojennej dekadzie, w Niemczech Wschodnich, doświadcza biograficznie uniwersum symbolicznego Niemieckiej Republiki Demokratycznej, a także trajektorii związanej z trudnościami biograficznymi radzenia sobie w okresie transformacji systemowej. Analiza przypadku Pani Kuske oscyluje między próbą uchwycenia jej biografii w kontekście powojennej historii Niemiec Wschodnich a studium historii jej życia w odniesieniu do koncepcji uniwersum symbolicznego Bergera i Luckmanna. Tekst ma także na celu wskazanie zależności między jednostkowym doświadczeniem biograficznym a procesami kolektywnymi na przykładzie działania wschodniemieckich mechanizmów kontrolowania przebiegu życia mieszkańców NRD.

Słowa kluczowe: analiza biograficzna, konstruowanie tożsamości, uniwersum symboliczne, doświadczenie biograficzne NRD.

Wprowadzenie

Niniejszy artykuł jest próbą uchwycenia relacji między jednostkowym doświadczeniem biograficznym a mechanizmami kolektywnego oddziaływania (Schütze 2012; Kaźmierska, Schütze 2013) na przykładzie analizy przypadku Helgi Kuske¹, która w przebiegu swojej biografii doświadcza „paradoksu

* Katedra Socjologii Kultury Uniwersytetu Łódzkiego, Centrum Badań Biograficznych i Historii Mówionej, e-mail: joanna.wygnanska@uni.lodz.pl

¹ Omawiany w artykule autobiograficzny wywiad narracyjny pochodzi z kolekcji zgromadzonej w międzynarodowym projekcie badawczym pt. „Doświadczenie biograficzne w PRL i NRD oraz jego przepracowanie w powojennym pokoleniu 1945–1955. Porównanie socjologiczne na podstawie analizy biograficznej”, realizowanym w latach 2012–2014 i finansowanym przez Polsko-Niemiecką Fundację na Rzecz Nauki (wniosek nr 100201/ projekt nr 2012-03).

Wzięli w nim udział ze strony polskiej: Kaja Kaźmierska, Katarzyna Waniek, Joanna Wygnańska (Katedra Socjologii Kultury UŁ) oraz Piotr Filipkowski, Maciej Melon (Dom Spotkań z Historią); ze strony niemieckiej: Fritz Schütze, Ulrike Nagel, Anja Wildhagen, Carsten Detka (Uniwersytet w Magdeburgu). W projekcie zrealizowano 80 autobiograficznych wywiadów narracyjnych. Wywiad z Helgą

stabilności i upadku” NRD (Nagel, Terpen, Velez 2012)². Omawiana w tym tekście historia życia Helgi Kuske ukazuje niezwykle trwałość symbolicznych ram NRD po upadku muru berlińskiego aż po dzień dzisiejszy w obecnym życiu narratorki (tj. do momentu przeprowadzenia autobiograficznego wywiadu narracyjnego). Poszukując przyczyn tak silnego emocjonalnego przywiązania Pani Kuske do zaproponowanej w Niemczech Wschodnich socjalistycznej filozofii państwowej, chciałabym przyrzeć się uważnie proponowanym przez nią kolektywnym systemom odniesień, hierarchiom ważności i zasobom interpretacyjnym. Będę tym samym starała się odpowiedzieć na pytanie, dlaczego wpisany weń silny mechanizm uwodzący nie został przez narratorkę zakwestionowany nawet wówczas, gdy dyskurs publiczny skierował ostrze swojej krytyki przeciwko niemu.

Analiza historii życia Helgi Kuske przeprowadzona zostanie w ramach metodologii badań biograficznych. Jak wskazuje Fritz Schütze: „podstawową zaletą wywiadu autobiograficzno-narracyjnego jest, zgodnie z założeniami teoretyczno-metodologicznymi, możliwość odtworzenia przez narratora w opowiadaniu doświadczanych przez niego znaczących procesów biograficznych, które kształtowały jego życie w kolejnych fazach biografii, doświadczonych sytuacji i ram społecznych, w których przebiegały jego procesy biograficzne. Znaczącym źródłem poznania jest tu zgodność między sekwencyjną strukturą organizacji improwizowanej opowieści biograficznej i biograficznego nawarstwienia doświadczeń i przeżyć w kontekście biograficzno-historycznej konstelacji wydarzeń” (Kaźmierska, Schütze 2013: 131). Relacja pomiędzy indywidualną biografią a zbiorowymi procesami i mechanizmami kolektywnego oddziaływania jest zatem kluczowa dla przeprowadzenia pogłębionej analizy przypadku.

Na wstępie należy nadmienić, że historia życia narratorki, należącej do urodzonego po wojnie pokolenia, jest naznaczona biograficznym doświadczeniem jej rodziców, którzy byli uwikłani w maszynę wojenną po stronie III Rzeszy³, a następnie w proces wypierania w Niemczech Wschodnich wojennej przeszłości. W ten sposób stali się oni nosicielami niepamięci kolektywnej. Badaczki

Kuske został przeprowadzony w 2012 roku przez dr Anję Wildhagen w języku niemieckim. Następnie w ramach prac projektowych został przetłumaczony na język angielski i język polski.

² Ulrike Nagel, Christina Terpen i Andrea Velez w tekście dotyczącym studium niemieckich managerów w ramach perspektywy badań biograficznych odnoszą się do analiz Detlefa Pollacka, który podejmuje problem „stopnia inwazyjności dyktatury” NRD oraz wskazuje na fakt, że teoria nie jest w stanie wystarczająco uchwycić niestabilności NRD. Ów „paradoks stabilności i upadku NRD” jest terminem wprowadzonym do badań wschodnioniemieckiej rzeczywistości przez Pollacka w jego tekście: *Die konstitutive Widersprüchlichkeit der DDR. Oder: War die DDR-Gesellschaft homogen?* (“Geschichte und Gesellschaft” 1998, nr 24, s. 111–131). Autorki, powołując się na rozważania Pollacka, analizują „paradoks stabilności i upadku NRD” poprzez opis rozumienia codziennego życia w NRD oraz zależności między procesami indywidualizacji jednostki a monopolem kolektywnej rzeczywistości NRD (Nagel, Terpen, Velez 2012).

³ Pani Kuske nie mówi w wywiadzie, w jaki sposób (czynny czy bierny) jej rodzice byli zaangażowani w działania wojenne po stronie III Rzeszy.

społeczne, Maria Hirszowicz i Elżbieta Neyman, odwołując się do klasycznej koncepcji pamięci zbiorowej Maurice'a Halbwachsa, zauważają kryterium różnicujące niepamięć kolektywną od pamięci zbiorowej. Zdaniem tego francuskiego socjologa pamięć zbiorowa jest wynikiem naturalnego procesu („beziinteresownego”, będącego w kontrze do „interesownej”, konstruowanej historii). Niepamięć zbiorowa – jak to komentują Hirszowicz i Neyman – opiera się zaś na procesach zarówno „prostego zapominania”, jak i procesach wolicjonalnych związanych z „tendencyjnym blokowaniem” pamięci. W konstruowaniu niepamięci kolektywnej uczestniczą nie tylko jednostki, ale również instytucje (np. doktryny polityczne) i media (Hirszowicz, Neyman 2001: 24). Jak zauważa historyk Richard Esbenshade, zajmujący się między innymi przemianami pamięci i niepamięci kolektywnej w powojennej Europie centralno-wschodniej, konstruowanie niepamięci kolektywnej w Niemczech Wschodnich opierało się na założeniu oferowania „zapomnienia niezbędnego”. Stanowcze stanowisko nowej władzy, stawiające opór faszystom, traktowało skonstruowaną „nową przeszłość” jako środek „nowej przyszłości” NRD, przy jednoczesnym utrzymaniu w dyskursie publicznym piętna narodowej winy, od którego owa „nowa przeszłość” się odcina. Tym samym, mimo milczenia o przedwojennej i wojennej historii, pamiętano „o czym należy zapomnieć” (Esbenshade 1995: 79). W tym miejscu należy podkreślić, że rodzice Helgi Kuske, po II wojnie, wrastali w ową antyfaszystowską historię, co jak zauważymy w dokonanej poniżej analizie historii jej życia, miało znaczący wpływ na ukształtowanie się orientacji biograficznej narratorki.

Przemilczane w dyskursie Niemiec Wschodnich doświadczenie II wojny wydaje się jedną z kluczowych kwestii dla konstruowania wschodnioniemieckiej tożsamości. Wypada przypomnieć, że doświadczenie wojny ma charakter kolektywny. Wyłania się z procesów zbiorowych i pozostaje w ścisłym związku z ich rozwojem, co powoduje, że indywidualne trajektorie biograficzne, będące pokłosiem tych procesów, są przeżywane także kolektywnie (Rokuszewska-Pawełek 2016: 106–107). O tym istotnym związku między doświadczeniami biograficznymi a mechanizmami kolektywnego oddziaływania Fritz Schütze pisze między innymi w swoim tekście o trajektoriach cierpienia (Schütze 2016: 447)⁴. Zauważa on, że kolektywna trajektoria społeczeństwa niemieckiego w czasach nazistowskich i w okresie II wojny światowej wiąże się z procesem upadku jego symbolicznego uniwersum. Jako czynnik niszczący owo uniwersum symboliczne Schütze upatruje nazizm, który doprowadził do upadku kolektywnych zasobów znaczeniowych i demoralizacji postaw społeczeństwa niemieckiego w tamtym okresie (Schütze 2016: 462–464). Upadek uniwersum symbolicznego

⁴ Fritz Schütze skupia się na przypadku Hermanna. Hermann podczas II wojny światowej był niemieckim żołnierzem. Nigdy nie był zwolennikiem nazizmu, ale żył w czasach dezawuowania kolektywnych zasobów sensu i moralnych podstaw społeczeństwa niemieckiego, co miało wpływ na podporządkowanie jego późniejszej biografii warunkom życia pozbawionego odniesienia do niezachwianej i nienaruszonej struktury uniwersum symbolicznego, które go ukształtowało.

oznacza więc naruszenie „sklepienia sensu”, które dostarczało „gotowych” modeli dla biograficznej orientacji w danym układzie symbolicznym⁵. W analizowanym tutaj przypadku Pani Kuske, co zostanie zaprezentowane poniżej, natrafiamy z jednej strony na doświadczenie biograficzne życia w Niemczech Wschodnich, z drugiej zaś na traumę Pani Kuske, związaną z upadkiem uniwersum symbolicznego NRD.

Ten wstęp wprowadzający czytelnika w atmosferę powojennych Niemiec Wschodnich wydaje się konieczny dla zrozumienia związku pomiędzy doświadczeniem biograficznym Helgi Kuske a powojenną orientacją biograficzną jej rodziców, którzy odegrali znaczącą rolę w formowaniu przekonań ich córki wobec systemu państwowego socjalizmu w NRD.

Zatem doświadczenie biograficzne Helgi Kuske, które stanowi główną oś niniejszej analizy, jest związane z ukształtowaniem się jej biografii w ramach uniwersum symbolicznego⁶ NRD. Szczególną rolę w tworzeniu jej orientacji biograficznej odgrywa zaś doświadczenie rodziców, którzy, jak wielu dorosłych Niemców biorących udział w II wojnie światowej, pragnęli odciąć się od nazistowskiej przeszłości własnego narodu. W tym kontekście kuszącą ofertą wydawała się wizja stworzenia społeczeństwa opartego na nowych zasadach i odgradzonego murem (zwanym po wschodniej stronie Niemiec „wałem antyfaszystowskim”) od „prawdziwych” zbrodniarzy hitlerowskich. Tym samym Helga Kuske zostaje wychowana w społeczeństwie milczącym (zarówno na poziomie dyskursu publicznego, jak i prywatnego) o wojnie i celowo pozbawionym pamięci o tamtym czasie.

1. NRD jako „obietnica dobrego życia”

Anna Wolff-Powęska dokonując analizy strategii i mechanizmów wypracowanych wobec nazistowskiej przeszłości w NRD zauważa, że „dodatkowy problem pojawił się w momencie ustanowienia dwóch państw niemieckich i podziału

⁵ Kaja Kaźmierska w swoim tekście poświęconym analizie doświadczeń czasu wojny w ujęciu biograficznym, cytuje za Bergerem i Luckmannem, że: „Uniwersum symboliczne porządkuje [...] historię. Umiejscawia ono wszystkie zdarzenia zbiorowe w spójnej całości [...] w odniesieniu do przeszłości ustanawia ono «pamięć», która w obrębie danej zbiorowości jest wspólna dla wszystkich jednostek poddanych socjalizacji (Kaźmierska 2016: 306, za: Berger, Luckmann 1983: 165).

⁶ Używam terminu „uniwersum symboliczne”, powołując się na rozważania Bergera i Luckmanna w ich książce pt. *Spoleczne tworzenie rzeczywistości* (1983), a także w nawiązaniu do tekstu Fritza Schütze’go, w którym interpretuje on związek między procesem tworzenia indywidualnej biografii i tożsamości biograficznej a procesem zapewniającym ostateczny i zintegrowany sens indywidualnego życia zbiorowego i biografii (Schütze 2012; 2014). Sugeruję się tutaj poglądem, że struktury uniwersum symbolicznego są nomiczne i „działają zgodnie z ugruntowaną w nich indywidualną biografiją i porządkiem instytucjonalnym” (Berger, Luckmann 1983: 115). Uniwersum symboliczne umożliwia zatem rozwijanie subiektywnego rozumienia doświadczenia biograficznego w ramach indywidualnej biografii w nim ukształtowanej.

historii narodu. Różne postawy wobec niemieckiej przeszłości powstały w zależności od procesu kształtowania nowego ładu i nowej tożsamości związanej z realizacją ideologii. Jedyną różnicą było to, że mieszkańcy Zachodnich Niemiec odczuwali siebie jako ofiary narodowego socjalizmu, podczas gdy Niemcy Wschodni utożsamiali siebie jako ofiary faszyzmu. Członkowie Centralnego Komitetu Socjalistycznej Partii Jedności Niemiec ogłosili, że są niemieckimi patriotami, którzy postrzegają «amerykanizację» i zachodnią integrację Republiki Federalnej Niemiec za najgorszą zdradę narodowego interesu. Niemiecka Republika Demokratyczna miała działać jako «bastion narodowej walki o wyzwolenie» (Wolff-Powęska 2011: 74). W dyskursie dotyczącym klasyfikacji NRD pojawiają się takie figury retoryczne jak: reżim niesprawiedliwości, społeczeństwo totalitarne, dyktatura partyjna. Michael Brie, filozof zajmujący się historią i teorią socjalizmu i komunizmu, w jednym ze swoich tekstów analizuje te terminy pod kątem ich zawartości semantycznej oraz redefinicji i „przepracowania” przeszłości, a także pamięci historycznej NRD po roku 1989. Z jego rozważań wynika, że „klasyfikacja społeczeństwa NRD i jego percepcja wpisuje się w zrozumienie działania tego systemu poprzez analizę codziennych rytuałów ludzi, którzy w nim mieszkali” (Brie 2014: 1). Proponowana tu analitycznie perspektywa mikro-socjologiczna koresponduje z prowadzoną w niniejszym tekście analizą biograficzną przypadku Helgi Kuske. Tym samym należy podkreślić, że przebieg życia rodziców Pani Kuske jest osadzony w ramie rozwijającej się ideologii socjalizmu państwowego gwarantującej „lepsze jutro”, a sama narratorka nadmienia, że jej rodzice komentowali ten czas jako „obietnicę dobrego życia”.

Aby jeszcze lepiej zrozumieć rzeczywistość społeczną NRD, w której Helga Kuske ulokowała swoje „sklepienie sensu”, trzeba nadmienić, że w chwili formowania się państwowej i społecznej struktury NRD element ideologii antyfaszystowskiej był głównym konstruktem nowej powojennej wschodnioniemieckiej rzeczywistości. Dan Diner – niemiecki historyk i pisarz polityczny – zauważa, że „oficjalna logika antyfaszystowska łączyła w sobie dwa zasadnicze elementy. Po pierwsze, niezłomną lojalność zaprzysiężoną Związkowi Radzieckiemu, który nadal żywił się powojennym sowieckim zwycięstwem nad faszyzmem. Po drugie, uwarunkowanie, zakotwiczone w polityce społecznej, aby zapobiec wszystkiemu, co było uważane za pochodną faszystowskich rządów, «imperializm», «militaryzm» i «rewanżyzm»” (Diner 1996: 127).

Początki antyfaszyzmu sięgają zatem czasu po II wojnie, jeszcze przed powstaniem NRD. Najpierw ustanowiono „blok antyfaszystowskich partii”, a następnie ideologię partii politycznej, która przedstawiła się jako marksistowska, zaangażowana w demokrację parlamentarną Socjalistyczna Partia Jedności Niemiec (SED). Ta formacja polityczna obiecała poszanowanie wartości demokratycznych i ochronę praw jednostek, głosząc jednocześnie, że socjalizm jest wciąż najlepszym i pożądanym systemem dla wschodnioniemieckiego państwa i społeczeństwa. Za Wolff-Powęską można powiedzieć, że „antyfaszyzm jako

ideologia legitymizująca Niemcy Wschodnie stanowił swoistą platformę do rozliczeń z przeszłością. Przede wszystkim służył jako element integracji społeczeństwa i jako instrument wykluczania wrogów ideologicznych” (Wolff-Powęska 2011: 76).

Ważne jest również, aby zrozumieć, że Helga Kuske jest dzieckiem działaczy nomenklatury NRD. Tym samym, ze względu na zaangażowanie rodziców Pani Kuske jest uprzywilejowana przez system NRD (w sensie ścieżki edukacji i kariery zawodowej). Niemniej owo uprzywilejowanie ma swoje granice i Helgę Kuske mimo jej lepszej pozycji społecznej obowiązują narzucone całości zbiorowości wschodnioniemieckiej surowe zasady dotyczące zakazu utrzymywania jakichkolwiek kontaktów z Niemcami Zachodnimi i opuszczania granic Republiki.

W tym miejscu należy zaznaczyć, że przywileje, które przypadły narratorce w udziale, miały swoją cenę w postaci ścisłego powiązania przebiegu jej życia z koniecznością rezygnacji z autonomicznych (w karierze zawodowej) wyborów biograficznych (np. brak możliwości wyboru lub zmiany miejsca pracy – wątek ten jest zobrazowany w części tekstu poświęconej analizie biografii Helgi Kuske) i kierunków rozwoju. Podobnie jak w biografiami wielu Niemców wychowanych w NRD, istniała dyktatura reżimu interesów: „w zamian za lojalność i uznanie określonej hierarchii istotności interesu indywidualnego dostawało się niejako «w przydziale» karierę edukacyjną i zawodową, udział we władzy oraz w systemie nagród społecznych” (Nagel, Terpen, Velez 2012: 778).

Pamiętając, że relacja między przeszłością historyczną a indywidualną biografią ma dynamiczny i zwrotny charakter (Schütze 2012: 152–153), możemy założyć, że trudność Helgi Kuske w podjęciu refleksji historycznej wykraczającej poza czas trwania NRD (chodzi tu o czas trwania II wojny światowej oraz czas po zjednoczeniu Niemiec, do momentu wywiadu) wynika przede wszystkim z jej zakorzenienia w kolektywnym doświadczeniu tej formacji polityczno-społecznej. Przekłada się to również na niemożność podjęcia przez nią pracy biograficznej, a tym samym uporania się z trajektorią cierpienia wynikającą z wypalenia zawodowego i samotności, której markery widoczne są w wielu miejscach jej biografii. Aby dokładnie zrekonstruować wspomniane przeze mnie powyżej problemy biograficzne Pani Kuske związane z jej zakorzenieniem w uniwersum symbolicznym NRD, przyjrzymy się bliżej historii jej życia.

2. Przypadek Helgi Kuske

2.1. Formowanie się tożsamości młodej pionierki NRD

Helga Kuske urodziła się w 1947 roku. Jej ojciec był pracownikiem administracji państwowej w Niemieckiej Republice Demokratycznej i działaczem Socjalistycznej Partii Jedności Niemiec (niemiecki skrót SED)⁷. Matka narratorki,

⁷ Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (w skrócie SED) (1946–1990) – partia powstała

poza aktywnym członkostwem w strukturach wyżej wymienionej partii, odegrała także znaczącą rolę w Demokratycznej Lidze Kobiet w Niemczech⁸. Rodzice Pani Kuske w swoich działaniach podążali za antyfaszystowską ideologią, na której po II wojnie światowej opierały się legitymizacja NRD jako państwa oraz wschodniemiecka polityka historyczna. Helga Kuske na początku wywiadu podkreśla, że jej rodzice „uczestniczyli w walce oporu przeciwko nazistowskiej przeszłości”.

Jak wspomina kilka zdań później, jej matka zawsze powtarzała, że „naziści ukradli jej młodość”, dlatego po zakończeniu wojny skupiła się na budowaniu swojej nowej tożsamości biograficznej, formowanej najpierw w czasach komunizmu, a następnie socjalizmu państwowego NRD. Ojciec Helgi Kuske zaś należał do kręgu proletariackich intelektualistów. Jak opowiada narratorka, był jednym z tych „prawdopodobnie rzadkich ludzi”, którzy przeczytali i starannie przestudiowali *Kapitał* Karola Marksa. Helga Kuske zaznacza, że ta lektura znacząco wpłynęła na poglądy jej ojca.

W segmencie narracji dotyczącym historii jej rodziny narratorka przywołuje również osobę swojej babci (od strony matki), która w dzieciństwie i latach młodości Pani Kuske była dla niej „drugą matką”. Życie codzienne Helgi Kuske w okresie dzieciństwa i dorastania naznaczone było nieobecnością – poświęcających swój czas i energię budowaniu systemu socjalistycznego – rodziców. W konsekwencji, wczesne doświadczenia biograficzne narratorki miały w dużej mierze związek z babcią. Babcia Helgi Kuske przeżyła dwie wojny, urodziła i wychowała jedenaścioro dzieci. Była dla Pani Kuske inspiracją jako silna kobieta i, jak twierdzi, „uksztaltowała ją jako osobę, którą jest dzisiaj”. Pasaż dotyczący historii rodziny Helgi Kuske cytuję poniżej:

N: Moja mama / eh / zawsze mówiła: „Naziści skradli mi młodość”. Miała dwadzieścia lat w roku '33. Więc / i, eh / ona zaczęła w '45 w [nazwa miasta we wschodnich Niemczech] / eh, budować Demokratyczną Ligę Kobiet w Niemczech. To było dla niej. Tak, w końcu mogła zrobić to, co lubiła robić. I miała wokół siebie inne zaangażowane osoby. I miała mnie. Nie było przedszkola, ale mieliśmy naszą Rosi, moją ulubioną ciotkę, która nazywała się ciotka Roswitha. Ale nie mogłam tego powiedzieć / przez długi czas, lub / po prostu jako dziecko i / i Rosi właśnie się okazało się prostsze, prawda? ((krótki śmiech)). I oczywiście była także babcia. Tak babcia z jej osiągnięciem życiowym // ... rok 1879 / i jedenaście urodzonych dzieci, dziesięć w dorosłym wieku // Dwie wojny światowe przeżyła. I w pierwszej wojnie światowej, 1916 / [nazwa małej miejscowości w Niemczech], czyli niedaleko, eh, przeniosła się do Berlina. Z / ośmiorgiem jej dzieci. Inni // dorośli brali udział już w pierwszej wojnie światowej. Cóż, to inna historia ((...)). Tak, więc, jeśli są jakieś rzeczy, mam jakieś rozterki, problemy, wtedy zawsze myślę „myśl o babci” ((śmiech)).

I: Yhmm.

N: Więc to są osoby, które mnie ukształtowały. [...] Mogę powiedzieć, że miałam bardzo miłe i szczęśliwe dzieciństwo. I jak dotąd jestem wdzięczna moim rodzicom za umożliwienie mi tego. Mimo iż oczywiście dorastałam w powojennym Berlinie.

z połączenia Komunistycznej Partii Niemiec (KPD) oraz Socjaldemokratycznej Partii Niemiec (SPD). W niniejszym tekście będę używać niemieckiego skrótu – SED, a nie polskiego zapisu – SPJ.

⁸ Demokratischer Frauenbund Deutschlands (w skrócie DFD).

Poza wspomnieniami związanymi z domem rodzinnym, z babcią i rodzicami, opowiadając o czasie swojego dzieciństwa, Pani Kuske przywołuje także czas jej zaangażowania w pracę w radiu i telewizji w NRD. W latach 1957–1959 Helga Kuske była speakerką radiową w berlińskim radiu Rundfunk⁹ i aktorką dziecięcą w państwowej telewizji. To dało jej okazję do doświadczenia życia świata elit NRD, a także było momentem jej pierwszego „prawdziwego” zaangażowania w struktury edukacji i socjalizacji obecne w NRD. W swojej narracji jest bardzo skupiona, aby nie zapomnieć opowiedzieć o tym czasie. Wspomina o swoich przyjaciółach z tego okresu (innych dzieciach uczestniczących w tym wydarzeniu), o zabawie, jaką miała pracując w radiu jako mówca i aktorka w programie dla dzieci, mówi o wspaniałej atmosferze tamtych lat. Pod koniec tego fragmentu wywiadu narratorka wyjaśnia: *„To było / jest dla mnie bardzo ważnym doświadczeniem, którego nie chcę przegapić”* [w mojej opowieści – przypis J.W.]. Helga Kuske, odnosząc się do tego okresu z perspektywy „biograficznego teraz” (czas nagrania wywiadu) i przywołując swoje dziecięce przemyślenia, nadmienia, że czuła się wtedy wybrana spośród innych dzieci i uhonorowana przez system NRD. Odnajdujemy tu dowód na przywołaną wcześniej tezę autorstwa Nagel, Terpen oraz Velez dotyczącą dyktatury reżimu interesów w NRD. Ponadto w tej części narracji Helgi Kuske występuje także fenomen „zobowiązania do wdzięczności” wobec systemu państwowego socjalizmu.

Z tak rozbudzonym entuzjazmem i gotowością do działania wstąpiła do organizacji młodzieżowej SED FDJ¹⁰, aby, jak pokazuje dalsza część jej narracji, móc podążać ścieżką „modelowego młodego pioniera”. Była więc bardzo aktywną uczennicą, miała dobre oceny, śpiewała w szkolnym chórze. Miała przy tym, jak sama podkreśla: *„znakomitych nauczycieli”*. Zorganizowała także młodą grupę pionierską w Berlinie Zachodnim. Przez dwa lata była jej liderką i wzięła udział w kilku ogólnokrajowych spotkaniach młodzieżowych aktywistów FDJ w NRD.

Opowiadając o czasie swojego głębokiego zaangażowania w działania wschodnioniemieckiej organizacji młodzieżowej, opisuje, jak niesamowicie fascynujące były dla niej rozwiązania proponowane młodym pionierom przez polityczne kierownictwo partii SED. Urzekła ją między innymi idea uczestnictwa w „produkcji socjalistycznej” poprzez kilkutygodniową pracę w fabrykach wraz z zatrudnionymi tam na stałe pracownikami fizycznymi. Wierzyła, że taka aktywność pozwalała młodzieży doświadczyć rzeczywistości pracy w NRD oraz zaobserwować, w jaki sposób formacja polityczna NRD zajmuje się klasą pracującą. Uważała, że takie działania zawiadywane przez partię SED sprzyjają obserwacji przez młodych pionierów relacji między systemem państwowego socjalizmu

⁹ Rundfunk der DDR – ideologicznie podporządkowana państwu rozgłośnia radiowa działająca na terenie NRD od 1952 roku. Jej audycje zawieszono na stałe w roku 1991.

¹⁰ FDJ (Freie Deutsche Jugend) – czyli ‘Wolna Młodzież Niemiecka’. Była to organizacja młodzieżowa Socjalistycznej Partii Jedności Niemiec (SED) działająca w NRD.

a jego beneficjentami. W momencie wywiadu przywołuje to doświadczenie biograficzne jako przykład dobrego działania systemu państwowego socjalizmu.

W tym miejscu trzeba podkreślić, że Helga Kuske w swojej biografii nie konstruuje żadnej krytycznej refleksji odnoszącej się do okresu jej młodzieńczego zaangażowania na rzecz systemu NRD. Tworząc swoją tożsamość (nawet w czasie, mającego miejsce ponad 20 lat po zmianie ustrojowej, wywiadu), jest ciągle mocno osadzona w rekonstrukcji pozytywnych aspektów procesu stawania się działaczem partii SED oraz jej późniejszej aktywności w ramach struktur tego ugrupowania.

Co ważne, w tej części jej narracji natrafiamy również na złożony segment narracyjny wprowadzający do biografii narratorki marker trajektorii¹¹. Helga Kuske opowiada tu o otrzymaniu możliwości uczęszczania do Erweiterte Oberschule (EOS)¹², do której mogli zgłosić się tylko najlepsi uczniowie, społecznie i politycznie uznani za „poprawnych” ideologicznie przez rządzącą partię socjalistyczną. W nowej szkole Helga Kuske miała dwie najlepsze koleżanki, z których jedna, za sprawą narratorki, została z niej wydalona. Przyjrzyjmy się temu szczegółowo odtworzonemu epizodowi:

N: Ona była w Związku Młodzieży. Mieliśmy roczną ocenę w dziedzinie wiedzy o społeczeństwie i pisaliśmy pracę, której temat mogliśmy wybrać sami. I ona miała eh, wybrany temat, „Chleb dla świata”. Teraz eh, nie brzmi to tak jak wtedy. I ona miała fragmenty w tej pracy dla mnie dzisiaj zrozumiałe, ale nie wtedy. Ta jej praca była bardzo pacyfistyczna. Więc były tam zapisane wezwania, ehm „masło zamiast armat”, ymm takie stwierdzenia pojawiły się. Więc my [razem z trzecią koleżanką z ich paczki – przyp. J.W.] omówiliśmy to z nią. Powiedziałam: „nie mozesz tego oddać, to przyniesie kłopoty”. Tak / i wtedy / prace wszystkich uczniów miały być ekspozowane, w / gablotach / miał być taki uroczysty wieczór w szkole z udziałem zaproszonych gości i rodziców. I wiedząc o tym we dwie poszłyśmy do naszej nauczycielki i wskazałyśmy, że powinna przyrzeć się dokładnie tej pracy. Wiedziałyśmy, że na ten uroczysty wieczór w szkole jest zaproszona córka Antona Saefkowa antyfaszystowskiego działacza, że ona razem z matką odwiedzą naszą szkołę. I wiedzieliśmy, że będą też rodzice, którzy pracowali w bezpieczeństwie narodowym lub w partii, wysocy urzędnicy. Poszłyśmy więc do nauczycielki, aby chronić ich przed niedogodnościami. ((+ ciszej)) Ale jej praca wtedy została nie tylko zawieszona w gablocie, ale też omówiona podczas tego wieczoru publicznie [...] I to jest ten trudny moment ((+)).

I: Mhmm.

N: Wtedy straciłyśmy tę trzecią w naszej koleżeńskiej lidze, wydalono ją ze szkoły. ((oddycha ciężej)) Jak już powiedziałam, to było w dziesiątej klasie, tak myślę. To mi bardzo siedziało w głowie. Później już po studiach dowiedziałam się, gdzie ona pracuje i, eh [...] rozmawiałam z nią. Ponieważ bardzo o tym myślałam. Czułam się źle z tym. I ona mi przebaczyła.

¹¹ Rozumienie pojęcia trajektorii przyjmuję za Fritzem Schütze i Gerhardem Reimannem, którzy odnosząc się do ukrytych tematów podejmowanych przez Szkołę Chicago i wyrosłą z niej socjologię interpretatywną oraz odwołując się do rozważań nad procesem umierania Glasera i Straussa, proponują uogólnioną koncepcję trajektorii (Reimann, Schütze 1991; Schütze 2012).

¹² Chodzi tu o rozszerzone liceum bez kształcenia zawodowego, przygotowujące uczniów do studiów uniwersyteckich.

I: Mhmm.

N: To // ... To była dla mnie nauczka. Więc jak później byłam sekretarzem partii i musieliśmy pisać tak zwane „raporty dotyczące nastrojów [społecznych]”. Pisałam je, ale nigdy z imionami i nazwiskami osób. Więc // To było ważne, zapisałam tylko opinie, które panują, ale bez ich twórców.

W powyższym segmencie historii życia Helgi Kuske napotykamy epizod jej biograficznego doświadczenia, który w jej biograficznej pamięci nadal jest silnie nasycony emocjami. Jako modelowa młoda aktywistka NRD i dobra uczennica, Helga Kuske poczuła się zobowiązana do poinformowania nauczycielki o „niepoprawnej” treści pracy swojej koleżanki. Temat tekstu brzmiał „Chleb dla świata”. W tamtym czasie był to również slogan Kościoła ewangelickiego w obu niemieckich państwach nawołujący do zbierania pieniędzy na rzecz pomocy krajom Trzeciego Świata. W swojej pracy koleżanka Helgi Kuske poszła jednak o krok dalej i zamiast krzewienia idei charytatywnej skrytykowała produkcję i rynek sprzedaży broni. Po interwencji Pani Kuske i trzeciej z koleżanek nauczyciele poddali tę pracę publicznej krytyce, a nastoletnia autorka musiała natychmiast opuścić szkołę.

W sposobie przedstawienia tego wydarzenia podczas realizowanego wiele lat później wywiadu nadal wyczuwalne jest napięcie, świadczące o tym, że nawet teraz trudno jej zmierzyć się z tym, co zrobiła w przeszłości. Może to dowodzić trudności w podjęciu pracy biograficznej¹³. Wprawdzie Pani Kuske wykonała

¹³ Odnoszę się tutaj do założenia Fritza Schütze’go, że historie życia są narracyjną całością, którą należy sobie wyobrazić jako uporządkowaną sekwencję osobistych doświadczeń. Historie życia porządkują następujące struktury procesowe: schematy działań biograficznych, trajektorie cierpienia, instytucjonalne wzorce oczekiwania, biograficzne metamorfozy (Schütze 2012: 457). Schütze definiuje pracę biograficzną jako: „kształtowanie własnej tożsamości poprzez wpisanie siebie w następujące wymiary: zrozumienie siebie, jako pozytywnie rozwijającej się biograficznie jednostki, rozwijanie swojej unikalnej tożsamości; poznanie potencjałów, mechanizmów, przeszkód i ślepych zaułków tego rozwoju; rozpoznanie możliwych alternatywnych sposobów i kierunków rozwoju tożsamości indywidualnej; odkrywanie możliwych sposobów wspierania tego rozwoju i decydowania o kolejnych krokach w celu osiągnięcia tego rozwoju; decydowanie się na kolejne etapy realizacji tego rozwoju” (Schütze 2012: 148–149). Schütze odwołuje się tutaj do rozważań Anselma Straussa, zakładając, że praca biograficzna dokonuje się dzięki refleksji nad alternatywnymi interpretacjami przebiegu własnego życia. Chodzi tu o: „wspomnienia autobiograficzne, refleksję nad alternatywną interpretacją o przebiegu życia, samokrytyczne próby zrozumienia własnych błędnych wyobrażeń o sobie samym, ostrożną ocenę przeszkód nakładanych przez innych oraz przez warunki strukturalne” (tamże: 149). Tak ukształtowana tożsamość biograficzna – „*Gestalt*” – jest „nasycona wartościami i przygotowana do dalszego biograficznego rozwoju. Oznacza to, że kluczowe jest wspieranie własnej tożsamości poprzez własne skoordynowane i wytrwałe działania” (tamże). Schütze podkreśla, że „praca biograficzna jest w gruncie rzeczy wewnętrzną działalnością umysłu i psychiki emocjonalnej, a ta wewnętrzna działalność jest zasadniczo tworzona przez rozmowę ze znaczącymi innymi i samym sobą” (tamże). Ciekawym i inspirującym analitycznie tekstem dotyczącym pracy biograficznej w ujęciu Schütze’go jest między innymi artykuł Agnieszki Goleczyńskiej-Grondas i Marka Grondasa dotyczący problematyki terapeutycznego wymiaru badań biograficznych (Goleczyńska-Grondas, Grondas 2013).

pewne kroki w celu przepracowania tej sytuacji i już w dorosłym życiu spotkała się z dawną koleżanką, która udzieliła jej przebaczenia, ale w jej opowieści brakuje głębszej refleksji nad tym niezwykle ważnym dla niej doświadczeniem. Helga Kuske ani nie stara się analizować własnego silnego zaangażowania w strukturę socjalistycznego państwa, ani nie krytykuje ówczesnego systemu za decyzję o wydaleniu jej koleżanki ze szkoły. Tym samym, nie rozczłonkując tej sytuacji na elementarne części analityczne, gubi w prezentowanej opowieści logikę funkcjonowania struktur politycznych NRD i w swojej refleksji nie opuszcza ram uniwersum symbolicznego tej formacji.

Jedyną korzyść, jaką przyniosło Pani Kuske opisane zdarzenie, odkrywamy w jej przyszłych działaniach jako sekretarza partii (w szkole w Berlinie), gdy sporządzając tak zwane „raporty dotyczące nastrojów [społecznych]”, unikała wymieniania nazwisk konkretnych osób, których opinii przyszło jej spisywać. Oznacza to, że miała świadomość, iż jej działania związane z ideologicznym posłuszeństwem mogą wiązać się z krzywdą konkretnych ludzi.

2.2. Uwiedzenie partyjnym aktywizmem

Podczas nauki w Erweiterte Oberschule Helga Kuske brała także lekcje gry na fortepianie. Po zdaniu egzaminu dojrzałości studiowała w Instytucie Nauczycielskim. Wybrała kursy języka niemieckiego i literatury. Gdy miała 22 lata, została nauczycielką. Najpierw, zgodnie z zasadami systemu edukacji w NRD, do pierwszej pracy została oddelegowana. Trafiła do prowincjonalnej szkoły położonej w środkowo-wschodniej części Niemiec Wschodnich. Musiała w niej przepracować trzy lata. Po tym czasie została przeniesiona do jednej ze szkół we Wschodnim Berlinie, gdzie była nauczycielką przez 16 lat.

Opowiadając o swoim doświadczeniu pracy zawodowej, wprowadza do narracji konstrukcję w tle¹⁴, w której wspomina epizod związany z członkostwem w strukturach partii SED. Jej członkiem została, gdy była jeszcze studentką w Instytucie Nauczycielskim. Osobą, która pomogła jej podjąć tę ważną decyzję, był jej ówczesny nauczyciel gry na fortepianie, który, jak możemy zauważyć po prześledzeniu całej historii życia Helgi Kuske, jest jednym z jej biograficznych znaczących innych¹⁵.

¹⁴ Jak zauważa Fritz Schütze, konstrukcje w tle „są reakcją na chaotyczne fazy spontanicznego przypominania sobie osobistych doświadczeń. [...] Porządek, który zostaje wprowadzony dzięki w pełni zrealizowanej (*accomplished*) konstrukcji w tle, jest znacznie bardziej skomplikowany niż pierwotny porządek prezentacji narracyjnej” (Schütze 2012: 263). Wprowadzenie konstrukcji w tle do narracji zmienia w (znaczący) sposób wcześniejszą prezentację danego wydarzenia.

¹⁵ Pisząc o znaczących innym w historii życia Pani Kuske, mam na myśli: jej rodziców, babcię oraz jej nauczyciela gry na fortepianie. Z całości narracji Helgi Kuske wynika, że to ich możemy traktować jako ważne figury biograficzne w jej doświadczeniu biograficznym.

N: Eh. ... No cóż, już stałam się towarzyszką podczas moich studenckich dni. Mieliśmy kolegę z grupy, który był prawie dziesięć lat starszy od nas, miał już pracę, miał rodzinę. I był / kolega podczas studiów, zwykł mówić: „Tak, inni, tak, towarzysze”. A sam będąc towarzyszem nie postępował jak oni. Ja widziałam to zupełnie inaczej. Przez otoczenie moich rodziców i przez ich doświadczenie, prawda? Pomyślałam, nie, więc / teraz musisz coś zrobić. A mój nauczyciel fortepianu, ymm, był także towarzyszem i kiedyś zaczęliśmy o tym rozmawiać i on przekonał mnie do podjęcia decyzji o członkostwie. A potem powiedziałam: „Więc wiecie, właściwie chcę udowodnić, że towarzysze nie muszą być jak Ulrich Maurer. Mogą być takimi towarzyszami, aby nie musieli ukrywać swojego nazwiska” ((śmiech)).

I: ((+)) ((śmiech)).

N: I, eh, eh / więc złożyłam wniosek. Ponieważ na rozmowę trzeba było przyprowadzić dwóch wyznaczonych obywateli, jednym z nich był po prostu mój nauczyciel gry na fortepianie, a drugim nasz chórmistrz. Tak, więc, tak, a ja już byłam już towarzyszką, kiedy przyszedłam do szkoły. I w tej berlińskiej szkole byłam pod silnym wpływem tego, muszę powiedzieć. I było, eh // ((słyszalny wydech)) Mieliśmy stosunkowo silną grupę partyjną wśród nauczycieli tam.

Jak możemy wnioskować z przytoczonego powyżej fragmentu narracji oraz z całej historii życia narratorki dotyczącej jej biograficznego doświadczenia NRD, Helga Kuske była nastawiona na zachowanie zgodne z zasadami systemu. Jej motywacją do zostania członkiem partii SED była chęć wypełnienia tej roli działaczki partyjnej lepiej niż inni studenci, a także inni towarzysze, których wskazuje w cytowanym fragmencie. Tym samym należy podkreślić, że ramy symbolicznego uniwersum NRD ukształtowały jej tożsamość biograficzną. Jako córka dwójki aktywistów zaangażowanych w antyfaszystowską wschodnioniemiecką politykę historyczną¹⁶, przyswoiła te treści symboliczne wdrukowane w jej orientację biograficzną i sposób rozumienia świata. Innymi słowy, mechanizmy kolektywnego oddziaływania politycznego i ideologicznego systemu w NRD widać tu na dwóch płaszczyznach osobistego doświadczenia biograficznego Helgi Kuske. Po pierwsze, w przebiegu jej życia odkrywamy znaczną ingerencję omawianej formacji państwowej w indywidualny przebieg kariery zawodowej narratorki. Doświadczenie Pani Kuske odzwierciedla, w jaki sposób – dzięki instytucjonalnemu rygowi przebiegu życia, związanemu ze sterowaniem ścieżką edukacyjną, wyborem zawodowym, przydzieleniem miejsca pracy, na poziomie nadrzędnej nomenklatury NRD – decydowano o biograficznych kierunkach rozwoju na poziomie jednostkowym (Nagel, Terpen, Velez 2012: 144–175)¹⁷. Owe instytucjonalne za-

¹⁶ Jak zauważa Magdalena Saryusz-Wolska: „Wraz ze zjednoczeniem Niemiec stary podział na zachodnioniemiecką i wschodnioniemiecką politykę historyczną stracił rację bytu (w dużym skrócie można powiedzieć, że w NRD dominowały przekazy antyfaszystowskie, na których opierała się legitymizacja kraju, w RFN zaś przeważał rozrachunek z nazizmem i Holokaustem)” (Saryusz-Wolska 2009: 13).

¹⁷ Ulrike Nagel, Christina Terpen i Andrea Velez analizując rygor przebiegu życia w NRD, pokazują, że „kryteriami wyboru określonej ścieżki edukacyjnej były: przynależność klasowa i pochodzenie społeczne, osiągnięcia indywidualne, lojalność polityczna i zaangażowanie społeczne. [...] Duże znaczenie miało tutaj oddelegowanie do rozszerzonej szkoły średniej (EOS), na studia (instytucjonalnie przydzielony kierunek), a później oddelegowanie na określone stanowisko pracy” (Nagel, Terpez, Velez 2012: 765).

biegi osłabiały, a czasem wręcz całkowicie odbierały chęć planowania własnych działań i podejmowania pogłębionej refleksji o swoim życiu¹⁸. Po drugie, w biografii Helgi Kuske nie znajdziemy odniesień wskazujących na próby przepracowania zbiorowej odpowiedzialności i winy za koszmar II wojny światowej. Może być to naturalnie związane z brakiem takiej opowieści (pamięci) w doświadczeniu rodzinnym lub koncentracją narratorki na innych ważnych dla niej aspektach historii jej życia. Niemniej – nawiązując do opisu doświadczenia biograficznego jej rodziców, do ich antyfaszystowskich przekonań i ich zaangażowania w tworzenie powojennej wizji Niemiec jako kraju odcinającego się od „złej” przeszłości – możemy założyć, że Helga Kuske przyjęła wschodnioniemiecką optykę milczenia jako jedną ze składowych większej całości, jaką było uniwersum symboliczne NRD. Opowiadając swoją biografię, nie próbuje zrozumieć NRD jako konstruktu, nie docieka głębiej, czemu to właśnie ideologia antyfaszystowska pozwoliła na legitymizację NRD jako państwa. Nie oddziela też swojego doświadczenia biograficznego od doświadczenia rodziców, próbując na przykład podjąć refleksję na temat ich pokoleniowego doświadczenia czasu wojny¹⁹.

W jej komentarzach na temat mechanizmów kontroli narzuconych przez kierownictwo partii SED również nie znajdziemy pogłębionej krytycznej refleksji. Kiedy na przykład opowiada o swoim wieloletnim doświadczeniu w nauczaniu w szkole w Berlinie, wyjaśnia, że grupa partyjna w tej instytucji składała się z wielu nauczycieli i wszyscy byli bardzo aktywni. Podczas opowiadania o spotkaniach partyjnych i prowadzonych w ich czasie dyskusjach mówi, że mechanizmy „kontroli opinii”²⁰ w partii SED byłyby takie same w postępowaniu zachodnioniemieckim. Gubi tutaj kluczową perspektywę braku demokratycznej kontroli w społecznej formacji państwowego socjalizmu. Jednocześnie, co możemy stwierdzić po przeczytaniu całego wywiadu, Helga Kuske w swoich rozważaniach podkreśla, jak bardzo demokratycznym państwem była NRD.

Wracając do zapisu historii życia Pani Kuske, trzeba dodać, że kilka lat po tym, jak narratorka podjęła pracę w berlińskiej szkole, zakochała się i zaszła w ciążę. Niestety, po czterech miesiącach ciąży straciła dziecko. Po tym niezwykle trudnym wydarzeniu jej partner zostawił ją, wyjaśniając jedynie, że „i tak nie będą

¹⁸ Pogłębioną analizę relacji między instytucjonalnymi uwarunkowaniami przebiegu życia a indywidualną biografią uwiklaną ze względu na owe uwarunkowania w problemy biograficzne odnaleźć można w tekście Fritza Schütze’go dotyczącym studium przypadku Pana Bernda Funke. Do tego tekstu odwołuję się w artykule i jest on wymieniony w bibliografii (Schütze 2012: 142–278).

¹⁹ Przypadek Helgi Kuske nie jest jednostkowy na tle kolekcji 40 wywiadów zebranych w Niemczech we wspomnianym wcześniej międzynarodowym projekcie badawczym (zob. przypis 1, s. 121). W wywiadach przeprowadzonych z osobami urodzonymi w dekadzie 1945–1955, których doświadczenia biograficzne w dużej części osadzone są w NRD, zjawisko niemówienia o pamięci II wojny światowej, o doświadczeniach dziadków i rodziców związanych z tym okresem, pojawiło się w kilku wywiadach.

²⁰ Helga Kuske nie rozwija tego terminu, nie opisuje dokładniej, jak działały te mechanizmy i z jakimi z nich konkretnie się spotkała poza wspomnianymi w wywiadzie „raportami o nastrojach”.

mieli dobrego związku”. Ten epizod mógł wywołać u Pani Kuske kryzys biograficzny. Została ona porzucona przez osobę, z którą chciała spędzić dalsze życie i założyć rodzinę. Ponadto przeszła przez bolesne doświadczenie utraty dziecka. Jednak w swojej narracji nie mówi o tym czasie w kategoriach osobistego załamania i nie ujawnia symptomów trajektorii (Schütze 2012). Możemy jedynie nie wprost wnioskować o pojawianiu się cierpienia w jej ówczesnym życiu:

A potem, w 1977 roku, uświadomiłam sobie, po tym, jak w czwartym miesiącu straciłam dziecko, że Berlin stał się dla mnie za duży. Dlatego – wtedy miałam 32 lata – chciałam wy dostać się z Berlina. Ale nie było to możliwe w typowych okolicznościach, jakich można się było spodziewać jako młody nauczyciel przysłany z prowincji ((krótki śmiech)), wiedziałam, ponieważ już miałam doświadczenia z socjalistyczną pańszczyzną²¹.

Jak widać w przytoczonym fragmencie biografii Pani Kuske, po utracie dziecka i gorzkim końcu nieudanej miłości, próbowała ona „*wy dostać się z Berlina*”. Zdanie: „*Berlin stał się dla mnie za duży*” można interpretować jako potrzebę ucieczki, znalezienia innego miejsca, które nie kojarzyłoby jej się z traumatycznymi wspomnieniami i w którym mogłaby zacząć wszystko od nowa. Inny sposób rozumienia jej ówczesnego wyboru biograficznego może być związany z oddziaływaniem systemu NRD na przebieg jej życia, jak też z kontrolą państwową NRD, wymuszającą między innymi pisanie tak zwanych „raportów dotyczących nastrojów [społecznych]”. Być może właśnie przed opresyjnością tego systemu próbowała skryć się na prowincji, gdzie był on dużo mniej restrykcyjny. Niemniej pierwsza z proponowanych interpretacji wydaje się bardziej prawdopodobna. W dalszej części narracji Helga Kuske opisuje, że nie otrzymała pozytywnej odpowiedzi na wniosek o przeniesienie do szkoły poza Berlinem i tym samym nie zmieniła miejsca pracy.

W 1986 roku zakochała się ponownie i tym razem zdecydowała się wyjść za mąż. Niestety, ten jej związek też się rozpadł. Mąż Helgi Kuske okazał się być alkoholikiem, czego nie zauważyła przed ślubem. Po 14 miesiącach nieudanego małżeństwa rozwiedli się. W dniu rozwodu, w 1987 roku Helga Kuske została wybrana na sekretarza partii SED w miejscu, gdzie pracowała²². W swojej narracji nie komentuje sprawy rozwodu i swoich uczuć w tamtym, jak możemy zakładać, trudnym dla niej czasie. Wiele natomiast mówi o partyjnej procedurze wyborczej i atmosferze objęcia przez nią funkcji sekretarza.

Zostałam wybrana na sekretarza partii tego samego dnia. Rozwód miał miejsce około godziny 13.00, a o godzinie 17.00 odbyło się spotkanie partyjne, ((+)), a następnie zostałam wybrana na sekretarza partii ((+)). ((śmiech)) To / eh / to wszystko poszło trochę // Tak. Tak naprawdę

²¹ Narratorka odnosi się tutaj do kontroli systemu edukacji w dziedzinie karier zawodowych nauczycieli. Doświadczyła tego już w swojej pierwszej pracy, kiedy została oddelegowana na trzy lata do szkoły w małym miasteczku.

²² Chodzi tu o wschodniemiecki odpowiednik POP – Podstawowej Organizacji Partyjnej.

nie chciałam tego, ponieważ powiedziałam: „Wciąż jestem / stosunkowo nowa w tej szkole”. Ale, eh // Tak, zostałam wybrana poprawnie. Ja / byłam naprawdę wybrana przez demokratyczną większość. I wtedy / oczywiście byłam zdecydowanie zbyt zdyscyplinowana, aby tego nie zaakceptować. Nie, z tak wielkim zaufaniem, tak wielu / osób, to nie pasuje, prawda? ((słyszalny oddech)) Eh, (4) tak. Eh, to było tylko dwa lata przed zmianą [tj. przed upadkiem muru berlińskiego – przypis J.W.].

Znajomość całej historii życia Pani Kuske pozwala wprowadzić tutaj następującą interpretację: Helga Kuske przyjęła wybór dokonany przez jej kolegów i objęła stanowisko sekretarza partii, mimo że „*tak naprawdę tego nie chciała*”, z uwagi na z jednej strony wciąż silne i aktywne poczucie chęci służenia i zobowiązania wobec systemu NRD, a z drugiej strony, ze względu na swoje rozumienie partii jako grupy ludzi, których znała, z którymi spędzała czas w pracy i poza nią, i wreszcie, która obdarzyła ją zaufaniem – demokratycznie wybierając ją na szczególnie odpowiedzialne stanowisko. Była to dla niej zatem swego rodzaju namiastka instytucji rodziny, która dawała jej poczucie bycia dla kogoś ważnym i przez kogoś cenionym. Te pragnienia stały się szczególnie silne po dwóch niedanych relacjach z mężczyznami i utracie dziecka, a partia, w jej odczuciu, mogła jej to zrekompensować. Co więcej, w swojej narracji Helga Kuske mocno podkreśla, że została wybrana na sekretarza przez innych, w ogóle nie ubiegając się o to stanowisko.

2.3. Upadek uniwersum symbolicznego NRD

Po dwóch latach pracy w strukturach partii SED w jej miejscu pracy doszło do zmian na poziomie makrostrukturalnym²³. Były one szeroko komentowane wśród kadry nauczycielskiej, a samo rozpoczęcie roku szkolnego 1989/1990 narratorka przedstawia następująco:

Tydzień przed rozpoczęciem szkoły, my, nauczyciele, spotkaliśmy się w szkole na tydzień przygotowawczy. A potem wciąż byłam zła na wszystkich tych, którzy chcieli opuścić NRD lub już opuścili NRD. Byłam naprawdę zła. Nie mogłam zrozumieć takiej postawy [...] Pod koniec sierpnia 1989 roku wciąż nie posiadałam wiedzy o tych restrykcyjnych cechach życia w NRD, nie rozumiałam tej negacji NRD. Te cechy mogłam zanalizować tylko patrząc na życie w następnych latach [po upadku NRD – przypis J.W.].

We fragmencie przytoczonym powyżej widoczne jest uczucie jej rozczarowania wydarzeniami z lat 1989/1990 jako osoby ukształtowanej biograficznie w uniwersum symbolicznym NRD. Kilka linijek przed cytowanym fragmentem Helga Kuske podkreśla, że rok szkolny 1989/1990 był „*taki, o którym wielu kolegów mówi, że był to najpiękniejszy rok w ich karierze nauczycielskiej*”. Dla Pani Kuske był to jednak początek bardzo trudnego okresu, czasu rozgoryczenia upadkiem

²³ Odwołuję się tutaj do wydarzeń zapoczątkowanych w roku 1988 (styczniowy strajk w Berlinie), które zainicjowały falę protestów przeciwko SED (najwięcej z nich miało miejsce w roku 1989).

NRD i postawą jej przyjaciół. W 1990 roku, kiedy wielu byłych członków SED opuściło partię, Helga Kuske została wicesekretarzem partii SED w powiecie²⁴.

Ponadto czuje się ona usatysfakcjonowana swoim osobistym stylem pedagogicznym. Należy tu zauważyć, że pomysły i koncepcje Helgi Kuske dotyczące modelu nauczania wydają się być jedyną ścieżką, w której narratorka redefiniuje ideologiczną warstwę systemu NRD. Jej zdaniem, „*program de/ideologizacji był rzeczywiście doskonały*”²⁵. Istota nauczania, którą wyznawała, polegała na jednostkowym podejściu do uczniów, rozpoznawaniu i rozwijaniu zdolności każdego z nich. Jest to w istocie podejście bliskie zachodniemu paradygmatowi pedagogicznych praktyk, obce nauczycielom pracującym w NRD.

Wracając do roku 1990 i do decyzji o przyjęciu stanowiska wicesekretarza partii SED w regionie, trzeba zaznaczyć, że Helga Kuske została przekonana do objęcia tej funkcji przez swoją matkę, która oznajmiła jej: „*Tak, moja dziewczynko, wciągnęliśmy powóz w błoto. Któż inny powinien go wyciągnąć?*” Rozmowa z matką i zaangażowanie w struktury systemu partyjnego wpisały biografie Pani Kuske w biograficzny sens „ratowania symbolicznego uniwersum NRD”, które silnie i emocjonalnie zostało zakorzenione w jej biograficznej tożsamości.

Po roku szkolnym 1989/1990 Helga Kuske otrzymała list od administracji szkolnej, w którym poinformowano ją o zwolnieniu z pracy, bez podania przy tym żadnej przyczyny ani podstawy prawnej takiego posunięcia. Podjęła próby odwołania się od tej niekorzystnej dla niej decyzji oraz poszukiwania innej pracy w swoim zawodzie, w efekcie została zatrudniona jako nauczycielka w małej wiejskiej szkole. Nowe miejsce pracy nie dawało jej jednak konstytucyjnego dla codziennego życia w NRD poczucia wspólnoty i integracji. Po niedługim czasie została przeniesiona do szkoły w jednym z dużych miast w środkowo-wschodnim regionie Niemiec. Nie miała tam ani grona przyjaciół, ani nie zdołała zbudować więzi z lokalną i szkolną społecznością, co powodowało u niej poczucie bycia schwytaną w zawodową pułapkę i przyczyniło się do narastającego wypalenia.

Doświadczenia powyższe przemawiają za taką interpretacją tego etapu jej życia, która mówi, że od czasu zwolnienia jej z pracy na początku lat 90. Helga Kuske doświadcza poważnej trajektorii wykluczenia i dewaluacji (Schütze, Riemann 1991; Schütze 2012; Schütze 2014). Dodatkowo, w nowych miejscach pracy zmuszona była również stawiać czoło złym warunkom finansowym, a to pogłębiało u niej poczucie wypalenia zawodowego i tęsknotę za dawnym „dobrym” i sensownym życiem.

Podczas udzielania wywiadu Helga Kuske jest już emerytowaną nauczycielką, która przedwcześnie musiała pożegnać się ze swoim zawodem. Komentuje to następująco: „*Tak więc w wieku 58 lat jestem na wcześniejszej emeryturze. Cóż, to*

²⁴ Helga Kuske nie doprecyzowuje w wywiadzie, o jaki powiat chodzi.

²⁵ Mowa tu o zakwestionowaniu kolektywnego podejścia propagowanego w NRD i podjęciu wzorca indywidualnego traktowania każdego z uczniów.

już nie działało”. Narratorka wyraźnie straciła poczucie biograficznego sensu bycia dobrym i potrzebnym nauczycielem. Co więcej, żyjąc samotnie, bez wsparcia rodziny i grona bliskich przyjaciół, stoi przed wielkim problemem biograficznym samotności i pogłębiającego się wypalenia zawodowego. Przez bardzo wiele lat jej codzienną rzeczywistość wypełniała pełna zapału praca nauczyciela i aktywna działalność partyjna. Ponadto w swojej biografii jest wciąż silnie emocjonalnie związana z rzeczywistością NRD, którą uznaje za tę, w której „żyła prawdziwie”. Swoje wciąż „rozbudzone” poczucie traktowania NRD jako „czegoś, czego jej brakuje”, wyjaśnia słowami: „Przez długi czas NRD była naprawdę moją ojczyzną”.

Wracając do trudności Helgi Kuske z podjęciem krytycznej refleksji nad funkcjonowaniem systemu NRD, można przypuszczać, że mają one swoje źródło w zagubieniu się narratorki w rozumieniu i rozpoznawaniu „niedemokratycznych” cech funkcjonowania tego systemu. W czasie wywiadu (przeprowadzanego w 2012 roku) Helga Kuske nadal nie wykonuje pracy biograficznej związanej z jej doświadczeniami w NRD, wciąż nie dostrzega subtelnych, ale namacalnych, różnic między niedemokratycznymi strukturami decyzyjnymi w NRD i, jak to nazywa, „socjalistyczną pańszczyzną”.

Dla pełniejszego wyjaśnienia jej trudności w prowadzeniu autobiograficznej refleksji kluczowe wydaje się wskazanie momentu jej biografii, do którego sama odwołuje się pod koniec wywiadu. Chodzi tutaj o czas podziału Niemiec na dwa osobne państwa i o jej osobiste doświadczenie cierpienia wynikające z odgradzenia Berlina Wschodniego od Berlina Zachodniego murem w sierpniu 1961 roku. Na skutek tych wydarzeń nie mogła ona dłużej odwiedzać swojej ukochanej babci i innych członków rodziny, którzy mieszkali w Berlinie Zachodnim. Pani Kuske wciąż mocno tęskni za swoją babcią i żałuje, że nie mogły się spotkać ponownie przed śmiercią babci. Mówi nawet o śnie, który często do niej wracał, a w którym odwiedzała swój dom z dzieciństwa w Berlinie Zachodnim i spotykała w nim babcię: „W czasach NRD śniłam, długo po śmierci mojej babci, że idę z dowodem osobistym na most i pokazuję go policji. I zawsze powtarzałam, eh / «Wróć, chcę tylko zobaczyć, co robi moja babcia»”.

Długotrwała i niemal niezłomna lojalność Helgi Kuske wobec „jej ojczyzny” była zatem efektem złożonej relacji między jej indywidualnym doświadczeniem biograficznym a mechanizmami kolektywnego oddziaływania. Jednocześnie postawa ta została wpisana w jej biografię przez jej rodziców i pozostałych znaczących Innych. Pod koniec wywiadu, kiedy Helga Kuske stara się zdefiniować siebie, stwierdza: „Zawsze mówię, że po ojcu mam postawę lidera, wiodącą mnie przez życie, a po matce radosną naturę, pragnienie opowiadania historii”. Nie jest to jednak osobista refleksja narratorki. Przytacza tutaj i parafrazuje fragment jednego z późniejszych wierszy Johanna Wolfganga Goethego.

Podsumowanie

Manfred G. Schmidt w swoich rozważaniach dotyczących NRD wskazuje, że: „zgodnie z filozofią rządu i jego politycznie zaplanowaną hegemoniczną rolą partii SED, rozwój socjalizmu państwowego w Niemczech Wschodnich miał być błogosławieństwem dla zdecydowanej większości społeczeństwa. [...] Wzmocniona przez powojenną transformację elita polityczna NRD podtrzymywała przekonanie, karmione przez marksizm i leninizm, że sam socjalistyczny sposób produkcji był wartościowy dla gospodarki i społeczeństwa” (Schmidt 2004: 26). Nowa ideologia zakładała także pozory demokracji, a w praktyce oznaczała wszechobecną kontrolę społeczeństwa.

Niemniej, nawiązując do myśli Schmidta, przedstawiona powyżej historia życia Helgi Kuske pokazuje sprawność systemu NRD w ramowaniu indywidualnych doświadczeń biograficznych. Po upadku Niemieckiej Republiki Demokratycznej narratorka wyraźnie nie może zrekonstruować swojej tożsamości biograficznej. Jej resentyment, wynikający z załamania się jej „sklepienia sensu”, oraz trudności w podjęciu pracy biograficznej przekłada się na trajektorię, której nadal doświadcza w momencie udzielania wywiadu.

Anselm Strauss zakłada, że „tożsamość jednostki jest spleciona z tożsamością grupową, która sama opiera się na przeszłości historycznej” (Strauss 1969: 173). Helga Kuske, która wraz z upadkiem NRD traci grupę przyjaciół i nie potrafi nawiązać nowych głębokich więzi w nowym otoczeniu, nadal poszukuje owej identyfikacji zbiorowej w zapisie swojej przeszłości biograficznej. W biograficznym „teraz” Pani Kuske jest sama, natomiast w biograficznym „kiedyś” – relacjonowanym z perspektywy biograficznego „teraz” – odnajduje swoją grupę przyjaciół i bliskich jej osób. Tym samym przeszłość historyczna w biograficznym doświadczeniu Helgi Kuske nie ulega przepracowaniu. Wciąż zakorzeniona w systemach odniesienia i schematach interpretacji oferowanych przez NRD narratorka nie jest w stanie wyprowadzić pogłębionej refleksji na temat przyczyn upadku tej formacji. Nie analizuje swojego doświadczenia biograficznego jako aktywistki partyjnej w odniesieniu do publicznego dyskursu dotyczącego dyktatury NRD oraz polityki niepamięci, która była jednym z podstawowych elementów struktury ideologicznej Niemiec w latach powojennych. Nawet jeśli uznalibyśmy tutaj, że zachowanie Helgi Kuske może wynikać z braku rozmów na wyżej wymienione tematy w gronie jej znaczących Innych, należy pamiętać, że „luki – pozostawione świadomie lub nie – w historiach opowiadanych przez pokolenie rodziców i dziadków często są uzupełniane przez przekazy medialne, gdyż pamięć komunikacyjna dąży do kompletności” (Saryusz-Wolska 2009: 30)²⁶. Pamięć jest

²⁶ Magdalena Saryusz-Wolska cytuje fragment tekstu autorstwa Haralda Welzera, Sabine Moller, Karoline Tschunggnall „*Opa war kein Nazi*”: *Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*, Fischer, Frankfurt am Main 2002.

bowiem przede wszystkim działaniem komunikacyjnym. Pamięć biograficzna jest natomiast indywidualną wersją przeszłości, uwarunkowaną nie tylko przebiegiem życia jednostki, ale także kontekstem społeczno-kulturowym, w którym biografia jednostki jest formowana (Kaźmierska 2008: 90). Zmiany tego kontekstu społeczno-kulturowego, tak jak upadek NRD w przypadku doświadczenia biograficznego Pani Kuske, winny wiązać się z pracą nad tożsamością biograficzną.

Historię życia Helgi Kuske można oczywiście poddać dużo bardziej pogłębianej analizie, zakładającej pierwiastek komparatystyczny. Ciekawym tropem byłoby studium jej przypadku na tle wywiadów zebranych po stronie polskiej w tym samym projekcie badawczym (zob. przypis 1, s. 121). Można również dokładniej przyjrzeć się atmosferze i sytuacji powojennej w Niemczech w kontekście takich kwestii jak zaangażowanie ideologiczne intelektualistów niemieckich, ruch edukacyjny lub bliżej prześledzić doświadczenie biograficzne pokolenia rodziców Helgi Kuske. Niniejszy artykuł byłby także interesującym tekstem wyjściowym dla rozważań na temat współczesnej perspektywy pamięci niemieckiej, zwłaszcza w kontekście porównania pamięci wschodnioniemieckiej i zachodnioniemieckiej w optyce mikrosocjologii. Te tropy na pewno wzbogaciłyby przeprowadzoną w artykule analizę przypadku Helgi Kuske o nowe wartościowe wnioski badawcze.

Bibliografia

- Berger P., Luckmann T. (1983), *Spoleczne tworzenie rzeczywistości*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Brie M. (2004), *Classifying GDR*, [w:] *Policy Paper*, s. 1–4, <https://www.rosalux.de/publication/27333/classifying-the-gdr.html> [dostęp 15.08.2018].
- Diner D. (1996), *On the ideology of Antifascism*, “New German Critique”, nr 67, *Legacies of Antifascism*, s. 123–132.
- Esbenshade R. (1995), *Remembering to Forget: Memory, History, National Identity in Postwar East-Central Europe*, “Representations”, nr 49, Special Issue: *Identifying Histories: Eastern Europe Before and After 1989*, s. 72–96, <https://www.jstor.org/stable/2928750> [dostęp 13.09.2018].
- Golczyńska-Grondas A., Grondas M. (2013), *Biographical Research and Treatment. Some Remarks on Therapeutic Aspects of Sociological Biographical Interviews*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, nr 4(9), s. 122–139, http://www.qualitativesociologyreview.org/PL/Volume24/PSJ_9_4_GolczynskaGrondas_Grondas.pdf
- Hirszowicz M., Neyman E. (2001), *Spoleczne ramy niepamięci*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 3/4, s. 23–48.
- Kaźmierska K. (2008), *Biografia i pamięć. Na przykładzie pokoleniowego doświadczenia ocalałych z zagłady*, Wydawnictwo Nomos, Kraków.
- Kaźmierska K. (2016), *Dramatyzacja obrazu doświadczeń czasu wojny w opowiadaniu biograficznym. Analiza przypadku*, [w:] R. Dopierała, K. Waniek (red.), *Biografia i wojna. Metoda biograficzna w badaniu procesów społecznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 301–339.
- Kaźmierska K., Schütze F. (2013), *Wykorzystanie autobiograficznego wywiadu narracyjnego w badaniach nad konstruowaniem obrazu przeszłości w biografii. Na przykładzie socjologicz-*

- nego porównania narracji na temat życia w PRL-u i NRD, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 9, nr 4, s. 122–139, http://www.qualitativesociologyreview.org/PL/Volume24/PSJ_9_4_Kazmierska_Schutze.pdf [dostęp 15.08.2018].
- Nagel U., Terpen Ch., Velez A. (2012), *Potęga stosunków społecznych i siła podmiotu. Studium wschodnioniemieckich managerów przed i po 1989 roku oraz wyjaśnienie stabilności i niestabilności NRD na podstawie teorii biografii*, [w:] K. Kaźmierska (red.), *Metoda biograficzna w socjologii*, Wydawnictwo Nomos, Kraków, s. 761–799.
- Riemann G., Schütze F. (1991), “Trajectory” as a basic theoretical concept for analyzing suffering and disorderly social processes, [w:] D. Maines (ed.), *Social organization and social process. Essays in honor of Anselm Strauss*, Aldine De Gruyter, New York, s. 333–358, online: [dostęp 15.08.2018].
- Rokuszevska-Pawełek A. (2016), *Doświadczenia wojenne Polaków – analiza trajektorii wrześnieńiowej*, [w:] R. Dopierała, K. Waniek (red.), *Biografia i wojna. Metoda biograficzna w badaniu procesów społecznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 101–129.
- Saryusz-Wolska M. (red.) (2009), *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, Wydawnictwo Universitas, Kraków.
- Schmidt M.G. (2004), *Social Policy in the German Democratic Republic*, Wiesbaden [dostęp 15.08.2018].
- Schütze F. (2012), *Analiza biograficzna ugruntowana empirycznie w autobiograficznym wywiadzie narracyjnym. Jak analizować autobiograficzne wywiady narracyjne*, [w:] K. Kaźmierska (red.), *Metoda biograficzna w socjologii*, Wydawnictwo Nomos, Kraków, s. 142–278.
- Schütze F. (2012), *Trajektorie cierpienia jako przedmiot badań socjologii interpretatywnej*, [w:] K. Kaźmierska (red.), *Metoda biograficzna w socjologii*, Wydawnictwo Nomos, Kraków, s. 415–458.
- Schütze F. (2014), *Autobiographical Accounts of War Experiences. An Outline for the Analysis of Topically Focused Autobiographical Texts – Using the Example of the “Robert Rasmus” Account in Studs Terkel’s Book, “The Good War”*, “Qualitative Sociology Review”, nr 10(1), s. 224–283, http://www.qualitativesociologyreview.org/ENG/Volume28/QSR_10_1_Schutze.pdf [dostęp 15.08.2018].
- Strauss A. (1969), *Mirrors and Masks. The Search for Identity*, Published by Sociology Press, London.
- Wolff-Powęska A. (2011), *The German Democratic Republic’s attitude towards Nazi Past*, “Przegląd Zachodni”, nr 1, s. 73–102.

Joanna Wygnańska

SEARCHING FOR A BIOGRAPHICAL MEANING AFTER THE FALL OF THE GERMAN DEMOCRATIC REPUBLIC. THE CASE OF HELGA KUSKE

Abstract. The article focuses on the analysis of the autobiographical narrative interview with Helga Kuske. Narrator, born in the post-war decade, in East Germany, experiences biographically the symbolic universe of the German Democratic Republic as well as the trajectory associated with the biographical difficulties of coping during the systemic transformation. Case study of Ms Kuske life story oscillates between an attempt to capture her biography in the context of the post-war history of East Germany and a study of her life history with reference to the concept of the symbolic universe of Berger and Luckmann. The text also aims to show the relationship between individual biographical experience and collective processes on the example of the impact of GDR mechanisms on the process of the controlling the life course of the GDR population.

Key words: biographical analysis, construction of identity, symbolic universe, biographical experience of the GDR.